

**STRATY MATERIALNE KULTURY POLSKIEJ NA TERENIE
WIELKOPOLSKI W LATACH 1939 - 1945**

(s t a n b a d a ń)

Integralną częścią hitlerowskiego planu walki z narodem polskim była zagłada jego kultury, w tym zniszczenie i grabież wielowiekowego dorobku materialnego w tej dziedzinie. Zniszczeniu ulec miało polskie szkolnictwo wszystkich stopni, biblioteki, archiwa, muzea i galerie sztuki zarówno państwowe, jak i prywatne, polskie kościoły, wszelkie pomniki pamięci narodowej, teatry, kina; zawłaszczano majątek i rozwiązywano polskie organizacje społeczne, kulturalne, religijne i inne.

Omawiając zagadnienie strat materialnych kultury polskiej w czasie okupacji, należy widzieć różnice w tym zakresie istniejące pomiędzy Generalną Gubernią a ziemiami zachodnimi „wcielonymi” do Rzeszy, gdzie powszechną likwidacją i eksterminacją objęto wszystkie dziedziny życia kulturalnego, w tym głównie oświatę, naukę i polską inteligencję.

Na podstawie dekretu z 10 grudnia 1939 r. organizację grabieży polskiego mienia powierzono od strony finansowej i gospodarczej urzędowi *Haupttreuhandstelle Ost*, zaś od strony naukowej i rzeczowej — instytucji *Das Ahnenerbe*¹.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie stanu badań nad stratami materialnymi kultury polskiej w Wielkopolsce w okresie okupacji. Nie chodzi tu przy tym o sporządzenie szczegółowego zestawienia literatury przedmiotu, ale o dokonanie przeglądu najistotniejszych problemów już opracowanych w piśmiennictwie polskim oraz wskazanie zagadnień i tematów dotychczas nie podjętych. Uwzględniona literatura uszeregowana została według grup tematycznych, a w ich ramach podano najważniejsze pozycje.

Wielkopolska — jak wiadomo — włączona została do jednostki administracyjnej zwanej „Krajem Warty”. Trzeba zaznaczyć, że generalne za-

¹ Organizacja *Ahnenerbe*, powołana do życia na kilka lat przed wojną, była jedną z komórek osobistego sztabu *Reichsführera SS H. Himmlera*. Zajmowała się „badaniami naukowymi nad ziemiami, duchem, dziełami i dziedzictwem Indogermanów oraz wprowadzaniem w życie wyników tych badań” — sprowadzającymi się w istocie do niszczenia i grabieży mienia kulturalnego okupowanych przez III Rzeszę krajów Europy (T. Kułakowski, *Hitlerowska polityka eksterminacji kulturalnej*. Biblioteka „Spraw Międzynarodowych” zeszyt 5/1955, s. 16).

łożenie zarówno ideologiczne, jak i polityczne (programy, plany) w odniesieniu do ziem „wcielonych” do Rzeszy były wspólne — np. znany memoriał Wetzla i Hechta dotyczący całokształtu hitlerowskiego prawa okupacyjnego pt. *Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten*², tym niemniej, ze względu na pewne zróżnicowanie polityki narodowościowej wobec Pomorza i Górnego Śląska, sytuacja kultury polskiej w „Kraju Warty” szczególnie była trudna.

Problematyce strat polskiej kultury materialnej w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej poświęcono w ciągu minionego dwudziestopięcioletnia wiele publikacji i opracowań. Literatura ta — jakkolwiek obfita — nie ujmuje wszystkich zagadnień i jest rozproszona po różnego rodzaju czasopismach i wydawnictwach. Trudności przy jej zestawieniu i ocenie pogłębia brak bibliografii specjalnej poświęconej sprawom kultury, jak i brak w ogóle bieżącej bibliografii dotyczącej wojny i okupacji hitlerowskiej w Polsce. Opracowana przez J. Kosickiego i W. Kozłowskiego *Bibliografia piśmiennictwa polskiego za lata 1944 - 1953 o hitlerowskich zbrodniach wojennych*, wydana w 1955 r., oraz uzupełniająca ją *Materialy do bibliografii okupacji hitlerowskiej w Polsce 1939 - 1945*, zestawione przez W. Chojnackiego, K. M. Pospieszalskiego, E. Serwańskiego, wydane w 1957 r., obejmują pozycje opublikowane w Polsce Ludowej tylko do 1953 r.

Pierwsze próby podsumowania strat w dziedzinie kultury wraz z krótkimi relacjami o grabieżach, zniszczeniach instytucji, budowli i zbiorów zawierały ogłoszone w Londynie, jeszcze w czasie wojny, prace oparte na materiałach dostarczanych przez ruch oporu działający w kraju. Jest to książka K. Estreichera pt. *Cultural Losses of Poland. Index of Polish Cultural Losses during the German Occupation 1939 - 1944* (London 1944) oraz opracowanie zbiorowe pt. *The Nazi Kultur in Poland 1939 - 1945* (London 1945). Obie wymienione publikacje nie objęły jednak aktów wielkiej grabieży dokonanej w ostatniej fazie wojny (dane dotyczą tylko okresu do Powstania Warszawskiego), a z powodu ograniczonej bazy źródłowej nie mogły zestawić całości strat, tak że dziś wymagają poważnej weryfikacji i uzupełnień³.

² Memoriał opublikowany przez K.M. Pospieszalskiego w *Documenta Occupationis* t. VI: *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce. Wybór dokumentów. Część I: Ziemie „wcielone”*. Instytut Zachodni, Poznań 1952, ss. 2 - 28.

³ Por. też: M. Giergielewicz, *Zarys dziejów kultury polskiej w latach 1918 - 1953*. Londyn 1953; H. Weber, *Pięć lat walki narodu polskiego pod okupacją hitlerowską*. Londyn 1945.

Po zakończeniu działań wojennych pierwszą zakrojoną na szerocką skalę akcją badawczą dotyczącą całości skutków i strat powstałych w wyniku okupacji hitlerowskiej w Polsce podjęło w 1945 r. — z inicjatywy ówczesnego rządu — Biuro Odszkodowań Wojennych. Instytucja ta, działająca jako samodzielny urząd przy Prezydium Rady Ministrów, scentralizowała wszelkie przedsięwzięcia zmierzające do ustalenia strat Polski we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego i społecznego poniesionych w okresie II wojny światowej. W wyniku tej akcji uzyskano sprawozdania starostów i burmistrzów, określające rozmiary szkód w poszczególnych regionach kraju. Na podstawie tych materiałów opublikowano w 1947 r. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych w Polsce w latach 1939 - 1945*, które do dziś pozostaje podstawowym źródłem w tej dziedzinie, jakkolwiek nie mogło ono odtworzyć pełnego obrazu zniszczenia kultury (nie objęły one też strat na Ziemiach Odzyskanych) ⁴.

Wśród publikacji bezpośrednio dotyczących zagadnienia strat materialnych kultury polskiej wyróżniają się wydane w latach 1945 - 1958 opracowania Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Ministerstwa Kultury i Sztuki, który rozpoczął pracę już w marcu 1945 r. pod kierownictwem Władysława Tomkiewicza. Zadaniem Wydziału było przede wszystkim przygotowanie materiałów rewindykacyjnych i reparacyjnych, ustalających straty materialne kultury artystycznej. Rejestracja ich odbywała się poprzez rozsyłanie odpowiednich kwestionariuszy do wojewódzkich wydziałów kultury w całym kraju. Kwestionariusze te następnie przesyłano instytucjom muzealnym, zbieraczom prywatnym, kuriom biskupim do rozprowadzenia po kościołach parafialnych i domach zakonnych, a także do Centralnego Komitetu Żydowskiego w celu ustalenia strat żydowskich świątyń i instytucji kulturalnych ⁵. Na podstawie w ten sposób zebranych materiałów Wydział Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych wydał w latach 1949 - 1958 katalogi strat Polski w zakresie malarstwa sztalugowego, rękopisów iluminowanych, rzeźby i rzemiosła artystycznego. Publikacje te objęły straty muzeów i innych zbiorów publicznych, budowli i kolekcji kościelnych oraz niektórych zbiorów prywatnych. Ukazały się następujące katalogi: W. Tomkiewicz, *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów niemieckich w latach 1939 - 1945*, t. I: *Malarstwo obce*. Warszawa 1949 (*Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Od-*

⁴ Por. też wydany przez Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów *Odczyt o stratach i szkodach wojennych w Polsce, 1939 - 1945*. Warszawa 1947.

⁵ „Kwartalnik Historyczny” R. LIII/1945, ss. 758 - 759.

szkodowań Wojennych nr 9); tegoż, *Katalog obrazów wywiezionych z Polski przez okupantów hitlerowskich w latach 1939 - 1945*, t. II: *Malarstwo obce*. Warszawa 1951 (*Prace i Materiały...*, nr 11), S. Sawicka, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych*. Warszawa 1952 (*Prace i Materiały...*, nr 10), D. Kaczmarzyk, *Straty wojenne Polski w dziedzinie rzeźby*. Warszawa 1958 (*Prace i Materiały...*, nr 14), tegoż, *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, t. I i II. Warszawa 1953 (*Prace i Materiały...*, nr 12 i 13).

Publikacje Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych podejmowały także moralną problematykę hitlerowskich zbrodni wojennych w dziedzinie kultury. Z tego zakresu wymienić można następujące prace: W. Suchodolski, *Zagadnienie prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań*. Warszawa 1945 (*Prace i Materiały...*, nr 1), W. Borowy, *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań*. Warszawa 1945 (*Prace i Materiały...*, nr 2), W. Tatarkiewicz, *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*. Warszawa 1945 (*Prace i Materiały...*, nr 3), C. Berzowski, *Ochrona prawnomiędzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*. Warszawa 1948 (*Prace i Materiały...*, nr 6).

Dotychczas nie opracowano pełnego wykazu zniszczonych w czasie wojny zabytków architektury. W pewnej mierze lukę tę wypełnia *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, wydawany od 1951 r. przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk pod ogólną redakcją J. Łozińskiego. Ukazało się dotychczas 111 zeszytów obejmujących województwa krakowskie, łódzkie, kieleckie i opolskie, częściowo opracowano pozostałe województwa i miasto Kraków. Poważnym mankamentem tego fundamentalnego wydawnictwa jest brak danych o zabytkach całkowicie zniszczonych w czasie wojny, ogranicza się ono bowiem w danym przypadku do podania aktualnego stanu obiektu. Ogółem w katalogu umieszczono informacje dotyczące 251 powiatów (na 317 ogółem).

Osobną grupę omawianego tutaj piśmiennictwa stanowią pozycje przedstawiające ogólne założenia ideowe, polityczne i programowe okupanta hitlerowskiego wobec kultury polskiej. Z ważniejszych opracowań o tej tematyce należy wymienić następujące: J. Buszko, *Polityka Niemiec hitlerowskich w czasie drugiej wojny światowej* („Wiadomości Historyczne” nr 1/1961), trzy prace T. Kułakowskiego, *Hitlerowska polityka eksterminacji kulturalnej*. Warszawa 1955 (Biblioteka „Spraw Międzynarodowych” zeszyt 5), *Kulturträgerzy przy pracy. Działalność organizacji Das Ahnenerbe w Polsce* („Za wolność i lud” nr 12/1958), *Przypomnienie. Dane obrazujące zniszczenia na odcinku biologicznym, ekonomicznym*.

i kulturalnym („Za wolność i lud” nr 9/1959), studium S. Lorentza, *Straty w dziełach sztuki i zabytkach przeszłości* („Kwartalnik Historyczny” nr 3 - 4/1946), N. Szumana, *Grabież dóbr kultury polskiej w ramach działalności „Generalnego Powiernika” dla zabezpieczenia niemieckich dóbr kulturalnych na wschodnich ziemiach przyłączonych* („Biuletyn” Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich t. IV/1948), S. Nahlika, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*. Wrocław-Kraków 1958, K. Radziwończyka, *Plany polityczne III Rzeszy wobec Polski i ich realizacja w okresie od 1 września do 25 października 1939* („Najnowsze Dzieje Polski” t. XII/1968) ⁶.

Ogólnie strat materialnych kultury dotyczy także publikacja Wydawnictwa Zachodniego pt. *Straty wojenne Polski w latach 1939 - 1945* (Poznań 1962) ⁷, a także niektóre pozycje z serii Instytutu Zachodniego pt. *Badania nad okupacją hitlerowską w Polsce*.

Należy też wspomnieć o ważniejszych wydanych drukiem zbiorach dokumentów całkowicie lub częściowo ujmujących straty materialne kultury polskiej. Są to przede wszystkim publikacje: T. Kułakowski, *Dokumenty dotyczące eksterminacji kultury polskiej* („Najnowsze Dzieje Polski” t. 1/1957), tom V i VI *Documenta Occupationis* (opracowane przez K. M. Pospieszalskiego), wydawnictwa źródłowe przygotowane przez C. Łuczaka, *Dyskryminacja Polaków w Wielkopolsce w okresie okupacji hitlerowskiej* (Poznań 1966) oraz *Grabież polskiego mienia na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej „wcielonych” do Rzeszy, 1939 - 1945* (Poznań 1969), opracowanie E. Osikowskiego, *Zniszczenia wojenne w świetle nieopublikowanych materiałów archiwalnych b. Ministerstwa Odbudowy* („Wiadomości Statystyczne” nr 12/1966), także dokumenty ogłoszone w

⁶ Zob. też na ten temat: D. K., *Zniszczenia wojenne budynków w Polsce*. „Przegląd Budowlany” nr 4/1947, J. Osiecki, *Dzieło zniszczenia. Straty kultury polskiej podczas II wojny światowej*. „Nowa Kultura” nr 23/1945, J. Osiecki, *Straty wojenne Polski*. „Praca i Społeczeństwo” nr 45/1947, A. Rogalski, *Straty kultury polskiej*. „Polska Zachodnia” nr 35 - 36/1946, M. Brones, *Grabież mienia polskiego przez Wehrmacht w kampanii 1939*. „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 1/1967; A. Jabłoński, *Trofea kulturtregerów (rabowanie dzieł sztuki przez hitlerowców w podobitych krajach)*. „Tygodnik Kulturalny” nr 22/1965; Cz. Klanner, *Zniszczenia wojenne w miastach polskich i ich odbudowa*. Wydawnictwo Stołecznego Komitetu Odbudowy Warszawy, Warszawa 1949; K. Sokołowski, *Gospodarka zniszczenia*. „Kuznica” nr 43/1946, W. Tomkiewicz, *Zbiory polskie w Niemczech i Austrii*. „Problemy” nr 1/1946.

⁷ Specjalny rozdział opracowany przez A. Symonowicza pt. *Walka z kulturą polską*, ss. 75 - 106.

cytowanej publikacji *Straty wojenne Polski* oraz w artykule N. Szumana, *Grabież dóbr kultury polskiej*.

1. SZKOLNICTWO, OŚWIATA, TOWARZYSTWA I INSTYTUCJE NAUKOWE

Wymienione w części wstępnej niniejszego artykułu akcje rejestracyjne i publikowane na ich podstawie sprawozdania czy opracowania dotyczą oczywiście również terenu Wielkopolski. Poza tymi pozycjami informacje o stratach kultury w Wielkopolsce zawierają: opublikowane w 1946 r. przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce materiały pt. *Proces Artura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym* oraz ogłoszony w „Przeglądzie Zachodnim” (nr 6 - 8/1953) artykuł K. M. Pospieszalskiego pt. *Poznań pod okupacją hitlerowską*.

Zagadnienie strat szkolnictwa wielkopolskiego w okresie wojny i okupacji nie zostało dotychczas w pełni opracowane. Stosunkowo wyczerpująco przedstawiono jedynie losy okupacyjne Uniwersytetu Poznańskiego w następujących publikacjach: S. Dąbrowski, *Uniwersytet Poznański 1939 - 1945* (Poznań 1946), J. Bossowski, K. M. Pospieszalski, K. Tymieniecki, Z. Wojciechowski, *Uniwersytet Poznański na początku hitlerowskiej okupacji* („Przegląd Zachodni” nr 7 - 8/1955), T. Klanowski, *Uniwersytet im A. Mickiewicza w Poznaniu, 1945 - 1964* (Poznań 1965), H. Szoldrska, *Walka z kulturą polską. Uniwersytet Poznański podczas okupacji* (Poznań 1948). To ostatnie opracowanie najszerzej spośród wymienionych wyżej ujmuje straty osobowe i materialne poszczególnych katedr oraz zakładów Uniwersytetu. Inne wyższe uczelnie poznańskie nie posiadają szczegółowych zestawień swoich strat poniesionych w latach 1939 - 1945. Jedynie ogólnikowe wzmianki na ten temat zawierają okolicznościowe publikacje: *Czterdziestolecie Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Poznaniu, 1920 - 1960* (Toruń 1962) oraz *Trzydziestolecie Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, 1926 - 1956* (Poznań 1956).

Nie dysponujemy także — mimo wielu przyczynków — syntetycznym opracowaniem strat materialnych oświaty polskiej, w tym szkolnictwa powszechnego, średniego i specjalistycznego. Po raz pierwszy problem ten podjął C. Pilichowski w artykule *Szkody materialne i moralne szkolnictwa wielkopolskiego, 1939 - 1945* („Polska Zachodnia” nr 4/1945). W wydanej w 1963 r. monografii dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego w latach 1920 - 1961 w Wielkopolsce L. Gomolec zamieścił aneks o stratach w szeregach wielkopolskich pracowników oświaty i nauki w latach 1939 - 1945 i zniszczeniach materialnych w szkolnictwie. Ważną pozycją jest artykuł K. Denka pt. *Zniszczenie szkolnictwa zawodowego w*

Wielkopolsce w czasie drugiej wojny światowej i jego rozwój w latach 1945 - 1960 („Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 43/1969)⁸.

Pierwsze prace o okupacyjnych losach poznańskich instytucji i towarzystw naukowych ukazały się zaraz po wojnie i dotyczyły głównie Uniwersytetu Poznańskiego (patrz pozycje cytowane wyżej), a także Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN), Fundacji Kórnickiej i archiwów. W opracowaniach: Z. Lisowskiego, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w latach 1927 - 1947* (Poznań 1947) oraz M. Wojciechowskiej, *Poznańskie Towarzystwo Nauk — rys historyczny 1857 - 1951* („Przegląd Zachodni” nr 9 - 10/1952) podano straty Towarzystwa w zakresie zbiorów rękopiśmiennych, archiwaliów, dzieł sztuki, różnego rodzaju pamiątek historycznych i kulturalnych. Wiadomości z interesującego nas tutaj zakresu zawiera też artykuł S. Bodniaka, *Zbiory naukowe w Kórniku za okupacji i obecnie* („Przegląd Zachodni” nr 4/1946) oraz fragmenty wspomnień S. Małeckiego, zamieszczonych w *Pamiętniku Biblioteki Kórnickiej* (zeszyt 7, 1959)⁹.

Opracowanie wykazu strat archiwów poznańskich rozpoczęto zaraz po zakończeniu działań wojennych, jednakże ustalenie ich wysokości należało do zadań bardzo trudnych z kilku istotnych powodów. Szkody poniosły przecież zarówno archiwa państwowe, jak i prywatne, te ostatnie nie zawsze zewidencjonowane i skatalogowane, tak że przy braku znajomości stanu zasobów w 1939 r. nie można było określić ich ubytku¹⁰.

W 1945 r., w czasie walk o wyzwolenie miasta, spłonęło archiwum poznańskie, tracąc 3/4 swoich zbiorów. Straty spowodowane pożarem, jak i szkody powstałe w wyniku ewakuacji wielu materiałów archiwalnych zostały podane w opracowaniu K. Kaczmarczyka, *Archiwum Państwowe*

⁸ Zob. na ten temat: S. Pieczkowski, *Pierwsze tygodnie odbudowy szkolnictwa wielkopolskiego*. „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3/1969; J. Jakubowski, *Odbudowa i reforma szkolnictwa polskiego w pierwszych latach po wyzwoleniu*. W: *Z dziejów Polski Ludowej*, Warszawa 1966; *Szkolnictwo w liczbach 1944 - 1945*. Prace Biura Badań i Statystyki Ministerstwa Oświaty, PZWS 1946.

⁹ Por. też: W. W. Głowacki, *Poznańskie Studium Farmaceutyczne (1919 - 1947)*. „Farmacja Polska” nr 7/1948; *Instytut Geograficzny Uniwersytetu Poznańskiego 1939 - 1947*. „Czasopismo Geograficzne” nr 1 - 4/1949; J. Sawaszkiewicz, *Pięćdziesiąt lat filozofii w Poznaniu*. „Przegląd Filozoficzny” nr 1 - 3/1948; J. W. Gadowski, *Losy obserwatoriów polskich w czasie wojny*. „Urania” R. 18, 1946.

¹⁰ Zob. też na ten temat: W. Dworzaczek, *Co archiwom polskim zabrała wojna*. „Odrodzenie” nr 43/1945; M. Friedberg, *Katastrofa archiwów polskich*, „Tygodnik Powszechny” nr 21/1945; W. Suchodolski, *Archiwa polskie za okupacji 1939 - 1945*. „Archeion” t. XVII, 1948; W. Suchodolski, *Archiwa polskie w obliczu strat poniesionych podczas wojny*. „Przegląd Biblioteczny” zeszyt 1 - 2/1947.

w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej („Archeion” t. XVII, 1948 oraz t. XXVII, 1957). Jak wynika z ustaleń tego autora, archiwum poznańskie pod względem objętości i wartości źródłowej akt poniosło największe — po archiwach warszawskich — straty. Z najcenniejszych zasobów spalone zostały m. in. zbiory cennych dyplomów pergaminowych, rękopisów, fascykułów, akt, map od XV wieku do 1939 r., kilka tysięcy dyplomów, ksiąg, fascykułów miast i cechów wielkopolskich, cenne zespoły dokumentów dotyczących Powstania Wielkopolskiego i wiele innych¹¹.

Nie posiadamy niestety zestawień strat archiwów prywatnych, zwłaszcza podworskich, zawierających niejednokrotnie bardzo cenne materiały. Odtworzenie ich stanu zasobów sprzed 1939 r., a następnie ustalenie szkód, będzie zadaniem niezmiernie trudnym, podobnie zresztą jak i wykazanie rodzaju oraz wysokości strat wszelkich archiwów naukowych, które także nie posiadały własnych katalogów, ani też ksiąg inwentaryzacyjnych.

2. BIBLIOTEKI POZNAŃSKIE I WIELKOPOLSKIE

W latach 1945 - 1948 ukazało się szereg opracowań, artykułów i zestawień strat bibliotek polskich. Ich autorami byli głównie bibliotekarze i archiwiści, publikujący przede wszystkim na łamach „Przeglądu Bibliotecznego” i „Bibliotekarza”¹². Ukazało się kilkanaście studiów na temat strat największych księgozbiorów wielkopolskich. Do najważniejszych z tego zakresu należą opracowania: J. Baumgarta, *Dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu w czasie drugiej wojny światowej* (Kraków 1950), tegoż autora, *Biblioteka Uniwersytecka pod rządami Reichsuniversität* („Przegląd Zachodni” nr 7/8 1956), S. Kubiaka, *Biblioteka Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1919 - 1966* (Poznań 1967),

¹¹ K. Kaczmarczyk, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*. „Archeion” t. XVII, 1948, ss. 95 - 100.

¹² Por. M. Danielewiczowa, *Losy bibliotek polskich*. Londyn 1942; A. Lewak, *Polskie biblioteki naukowe zniszczone w latach 1939 - 1944*. „Kwartalnik Historyczny” zeszyt 3 - 4/1946; A. Łysakowski, *Zniszczenie i ochrona bibliotek polskich*. „Odrodzenie” nr 26/1945; E. Chwałewik, *Wojenne straty polskich zbiorów exlibrisów*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1949; J. Krzyżanowski, *Wojna i książka*. „Książka i Kultura” nr 1/1947; *O upamiętnienie losów wojennych bibliotek polskich*. „Bibliotekarz” nr 5 - 6/1947; S. M. Sawicka, *Rewindykacja książki polskiej*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1946; K. Tymieniecki, *Martyrologia książki*. „Życie Literackie” nr 1/1945; M. Wodzinowska, *Stan bibliotek polskich po okupacji niemieckiej*. „Przegląd Biblioteczny” zeszyt 1 - 2/1947; *Wojenne i okupacyjne straty w rękopisach prac naukowych*. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* t. X, 1948 oraz t. XI, 1949.

cytowana wyżej publikacja H. Szoldrskiej, *Walka z kulturą polską*, zwłaszcza jej fragment zatytułowany *Niedola książki polskiej*, omawiający losy bibliotek poszczególnych seminariów Uniwersytetu oraz straty niektórych księgozbiorów prywatnych profesorów tej uczelni. Należy tu zauważyć, że nie wszystkie największe biblioteki poznańskie poniosły szkody równie dotkliwe. I tak np. księgozbiór Biblioteki Uniwersyteckiej nie doznał istotniejszego uszczerbku (zniszczeniu uległ całkowicie w 1940 r. cały dział literatury dla dzieci i młodzieży) w przeciwieństwie do zasobów PTPN zniszczonych i zaginionych w 50%¹³. Informacje o dziejach tych ostatnich w okresie okupacji hitlerowskiej zawierają: cytowane już opracowanie Z. Lisowskiego oraz J. Baumgarta, *Stan Biblioteki PTPN* („Książka i Kultura” nr 10/1947), A. Koehler, *Biblioteka PTPN 1857 - 1957* („Roczniki Historyczne” R. 23/1957) oraz wymieniony wyżej artykuł M. Wojciechowskiej.

Wiadomości o zniszczeniach i stratach Biblioteki Kórnickiej oraz spalonej w czasie walk o Poznań w 1945 r. Biblioteki Raczyńskich znajdujemy w następujących artykułach: T. Jankowski, *Zamek Kórnicki* („Dziś i Jutro” nr 19/1952), S. Jasińska, *Biblioteka Kórnicka w czasie okupacji hitlerowskiej, 1939 - 1945* (*Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej za okres 1939 - 1945*, zeszyt 3), Ha Zet, *Gdzie się podziały księgozbiory Biblioteki Raczyńskich?* („Wola Ludu” nr 54/1947). Brak dotąd opracowań dotyczących zniszczeń wojennych mniejszych księgozbiorów publicznych, jak np. Biblioteki Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego, Centralnej Biblioteki Pedagogicznej, Kuratorium OSP-Poznań, około 366 wielkopolskich bibliotek Towarzystwa Czytelni Ludowych, bibliotek szkolnych¹⁴, różnych towarzystw i instytucji kulturalnych, a także wielu zbiorów prywatnych. Wiele cennych danych z tego zakresu zawierają następujące publikacje J. Baumgarta: *Biblioteki poznańskie, 1939 - 1945* („Bibliotekarz” nr 4/1946), *Los bibliotek wielkopolskich w latach 1939 - 1945* („Przegląd Zachodni” nr 11/1946), *Polityka niemieckich władz okupacyjnych wobec księgozbiorów w Wielkopolsce w czasie drugiej wojny światowej, 1939 - 1945* (Poznań 1948), *Straty biblioteczne Wielkopolski* („Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk nr 2/1946)¹⁵.

¹³ J. Baumgart, *Los bibliotek wielkopolskich w latach 1939 - 1945*. „Przegląd Zachodni” nr 11/1946, ss. 928 - 968.

¹⁴ Krótkie wzmianki o dziejach bibliotek szkolnych podczas okupacji hitlerowskiej zawiera książka H. Falkowskiej, *Z dziejów polskich bibliotek szkolnych*. PZWS Warszawa 1960, także cytowane już prace C. Pilichowskiego oraz L. Gomolca.

¹⁵ Por. też H. Sz., *Polska książka na całopalenie. Tragiczne dzieje polskich bibliotek*. „Gazeta Ludowa” nr 121/1947.

Nie posiadamy też obszerniejszych wiadomości o losach i stratach poznańskich wydawnictw, księgarni oraz drukarni. Wyjątkową pozycję stanowią tutaj wspomnienia J. Stefańskiego pt. *Krótki rzut oka na działalność poznańskiego księgarstwa w okresie okupacji hitlerowskiej* („Przegląd Księgarski” nr 6/1946), który ogólnie scharakteryzował sytuację księgarstwa poznańskiego w latach 1939 - 1945¹⁶.

3. DZIELA SZTUKI I ZABYTKI ARCHITEKTURY

W wymienionych w części wstępnej opracowaniach Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych Ministerstwa Kultury i Sztuki zestawione straty w zakresie dzieł sztuki w Wielkopolsce dotyczyły przede wszystkim zbiorów i galerii państwowych. Brakiem tych publikacji (z wyjątkiem katalogu rzeźby) jest ich dezaktualizacja wynikająca z rewindykacji wielu dzieł sztuki po 1956 r.¹⁷ Dane zawarte w Katalogach uzupełniają szczegółowsze, wymienione niżej opracowania: A. Dobrzycka, K. Malinowski, *Muzeum Narodowe w Poznaniu w latach 1945 - 1952* („Studia Muzealne”. 1953), F. Jaśkowiak, *Zabytki poznańskie po pożodze* („Księgarnia Akademicka”, Poznań 1945), M. Wyrwicka, *Poznańskie Muzeum Przyrodnicze po wojnie* („Kronika Miasta Poznania” nr 1/1946), J. Kostrzewski, *Muzeum Prehistoryczne w Poznaniu w okresie okupacji hitlerowskiej* („Kronika” jw., nr 2/1945), S. Dettloff, *Kartki z Muzeum Wielkopolskiego podczas okupacji* („Kronika” jw. nr 2/1947), K. Lisiecki, *Muzeum Miejskie w okresie okupacji hitlerowskiej* („Kronika” jw., nr 2/1945), E. Linette, *Ochrona i konserwacja zabytków w Poznańskim* („Przegląd Zachodni” nr 1 - 2/1955), Z. Ostrowska-Kęłowska, *Pałac Działyńskich w Poznaniu* (Poznań 1958), L. Sawicki, *Państwowe Muzeum Archeologiczne* („Sprawozdania Muzeum Archeologicznego” nr 1 - 4/1948).

¹⁶ Zob. też np. S. Sosnowski, *Z dziejów udziału księgarzy w walce z okupantem*. „Głos Księgarski” nr 1/1957; W. Bartoszewski, *Konspiracyjne aukcje bibliofilskie*. „Stolica” nr 1/1959; także opublikowane *Sprawozdanie Zarządu i Rady Zakładowej Drukarni Św. Wojciecha od 9 lutego do 31 maja 1945*, zawierające wzmianki o zniszczeniach wojennych.

¹⁷ Ogromna liczba opracowań dotycząca całości zagadnienia hitlerowskiej grabieży dzieł sztuki i niszczenie zabytków nie posiada bibliografii specjalnej. Orientacja w tej masie jest utrudniona mimo opracowanej częściowo *Bibliografii historii sztuki*, opublikowanej w *Roczniku historii sztuki* t. V, 1964 i t. VI, 1966 przez Instytut Sztuki PAN. Obejmuje ona jednak tylko publikacje z lat 1945 - 1963 i zawiera jedynie pozycje najważniejsze o charakterze ogólnym, dotyczące wojennych losów dzieł sztuki.

Zestawione wyżej opracowania zawierają cenne dane o stratach w zakresie dzieł sztuki i zbiorów poszczególnych muzeów poznańskich, a także wzmianki o zniszczeniach głównych zabytków architektonicznych. Wspomniano również we wstępie *Katalog zabytków dzieł sztuki w Polsce*, którego tom piąty dotyczy województwa poznańskiego, obejmuje następujące powiaty: chodzieski, czarnkowski, gnieźnieński, gostyński, jarociński, kaliski, kępiński, kolski, koniński, międzychodzki, nowotomyski, obornicki, ostrowski, ostrzeszowski, pleszewski, słupecki, szamotulski, średzki, trzecieński, turecki, wągrowiecki, wolsztyński, wrzesiński¹⁸. W *Katalogu* nie zamieszczono jednak danych o zupełnie zniszczonych lub rozebranych przez okupanta obiektach¹⁹.

Nie posiadamy też dotąd pełnego wykazu zniszczonych w czasie wojny zabytków architektury w Polsce²⁰, sporządzenie którego wydaje się palącym postulatem. Ważna i pożyteczna praca wydana w 1964 r. przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki pt. *Spis zabytków architektury* nie uwzględnia zniszczonych zupełnie obiektów w okresie okupacji i wojny, zamieszczając opisy tylko obecnie istniejących. Niewiele dotychczas zrobiono w zakresie ustalenia strat dzieł sztuki we wszystkich zbiorach prywatnych. Cytowane wyżej opracowanie, dotyczące dzieł Muzeum Narodowego w Poznaniu w okresie okupacji hitlerowskiej, zawiera tego rodzaju informacje w odniesieniu do niektórych tylko kolekcji prywatnych. Są one przy tym niepełne, bardzo fragmentaryczne, a sprawa inwentaryzacji tych strat jest dziś niezmiernie trudna. Krótkie nieraz wzmianki o zniszczeniach zabytków i dzieł sztuki znaleźć można w monografiach niektórych miast Wielkopolski, ale i w tych publikacjach problem ten zajmuje niewiele miejsca²¹.

¹⁸ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. Tom V: *Województwo poznańskie*, pod redakcją Teresy Ruszczyńskiej i Anieli Sławskiej, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.

¹⁹ Dane takie zawiera np. publikacja pt. *Straty kulturalne Warszawy*. Praca zbiorowa pod redakcją W. Tomkiewicza, *Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań w Ministerstwie Kultury i Sztuki* nr 7/1948.

²⁰ Zob. na ten temat: Z. Bieniecki, *Zniszczenie i odbudowa zabytków wieku Oświecenia*. „Ochrona Zabytków” zeszyt IV, 1951; C. Klaner, *Zniszczenia wojenne w miastach polskich i ich odbudowa*. Warszawa 1949, Z. Ostrowska-Kębiłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Praca Komisji Historii Sztuki t. 8, z. 2. Poznań 1969.

²¹ *Dziesięć wieków Poznania*. t. I-III, Poznań 1956; *Dzieje Koła. Sześćset lat miasta Koła*. Pod red. J. Burszty. Poznań 1963; *Dzieje Gniezna*. Red.: J. Topolski. Warszawa 1965; W. Golus, S. Nawrocki, *Ostrzeszów. Przeszłość i teraźniejszość*.

4. STRATY KULTURY MATERIALNEJ KOŚCIOŁA W WIELKOPOLSCE

Mówiąc o stratach materialnych kościołów różnych wyznań w Wielkopolsce, uwzględniamy przede wszystkim zniszczenia zabytków architektury, malarstwa i innych dzieł sztuki sakralnej, paramentów kościelnych, ubytki archiwów, bibliotek, seminariów duchownych, a także szkody poniesione przez różnego rodzaju organizacje kościelne. Omówione niżej podstawowe publikacje dotyczą głównie strat kulturalnych Kościoła katolickiego, ponieważ losy kościołów innych wyznań na terenie Wielkopolski w okresie okupacji hitlerowskiej nie zostały opracowane.

Na temat strat Kościoła katolickiego w Wielkopolsce ukazało się szereg publikacji, nie dają one jednak jeszcze poglądu na całokształt spraw związanych z jego historią w okresie okupacji hitlerowskiej w Polsce²². Z ogólnych prac omawiających te zagadnienia trzeba wymienić artykuły J. Lubicza i J. Wolińskiego, *Polityka hitlerowskiego okupanta wobec wyznań religijnych w Polsce w latach 1939 - 1945* („Biuletyn” Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce t. IX/1957), C. Madajczyka, *Kościół a polityka okupanta na ziemiach polskich* (W: *Dzieje Polski a współczesność*. Warszawa 1966). Z najnowszych publikacji na szczególną uwagę zasługuje obszerne studium K. Śmigła pt. *Walka władz hitlerowskich z katolickim kultem religijnym na terenie Archidiecezji Gnieźnieńskiej w latach 1939 - 1945* („Studia Historyczne” t. II, Lublin 1968). Autor zajmuje się m. in. sprawą zamykania kościołów przez okupanta, grabieżą i dewastacją budynków kościelnych, cmentarzy i figur przydrożnych.

Opracowania poświęcone wyłącznie zniszczeniom zabytków architektury i sztuki sakralnej w Wielkopolsce dotyczą jedynie najcenniejszych. Należy tu wymienić pracę A. Dubowskiego, *Zabytkowe kościoły Wielkopolski* (Poznań 1956) oraz artykuł pt. *Kościół w Poznaniu i Warszawie*²³ wydrukowany w „Tygodniku Powszechnym” (nr 9/1945). O zniszczeniach i stratach w dziedzinie zabytków architektonicznych wzmiankują także wymienione we wstępie ogólne opracowania (dotyczące za-

Poznań 1965; *Przegląd zabytków powiatu śremskiego w świetle poniesionych strat*. Biuletyn sprawozdawczy wydany w pierwszą rocznicę odzyskania wolności. Powiatowa Rada Narodowa w Śremie, Śrem 1946.

²² S. Biskupski, *Straty kościoła polskiego podczas wojny*. „Ateneum Kapański” zeszyt 1/1949.

²³ Por. też: J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*. t. I Poznań 1959, t. II Poznań 1964; J. Powidzki, *Losy Katedry Gnieźnieńskiej podczas okupacji 1939 - 1945*. Gniezno 1947.

bytków architektury i sztuki polskiej), a także cytowany *Katalogabytków sztuki w Polsce* (tom V). Szereg drobnych przyczynków do dziejów Kościoła w omawianym okresie zawierają różnego rodzaju czasopisma kościelne jak „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, „Ateneum Kapłańskie”, „Biblioteka Kaznodziejska”, „Katecheta”, „Kronika Diecezji Włocławskiej”, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej”. Brak natomiast opracowania przedstawiającego straty w zbiorach wielkopolskich bibliotek kościelnych, w tym archidiecezjalnych, Biblioteki Kapituły Gnieźnieńskiej, seminariów duchownych, klasztornych i szeregu innych²⁴. Dotyczy to w zasadzie również archiwów kościelnych. Dwa artykuły J. Nowackiego i F. Lenorta dotyczą tylko dziejów okupacyjnych Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu²⁵. Podobnie sprawą otwartą pozostają straty materialne różnych organizacji kościelnych w latach wojny i okupacji.

5. ORGANIZACJE SPOŁECZNO-KULTURALNE I OŚRODKI KULTURY ARTYSTYCZNEJ

Na temat strat materialnych różnego typu organizacji kulturalnych w Wielkopolsce nie opublikowano dotychczas żadnego opracowania. Obecnie ich ustalenie jest przedsięwzięciem bardzo skomplikowanym, gdyż wiele z tych organizacji po 1945 r. nie wznowiło swej działalności; a także w wielu przypadkach nie zachowały się żadne dokumenty dotyczące ich majątku, ewentualnych zbiorów archiwalnych, bibliotecznych czy dzieł sztuki.

Brak również opracowań dotyczących rozmiarów zniszczeń teatrów oraz innych wielkopolskich placówek kulturalnych. Opublikowany w 1963 r. „Pamiętnik Teatralny” poświęcony w całości dziejom teatru polskiego w czasie wojny, nie omawia wyczerpująco tego zagadnienia²⁶. Także rozproszone w różnych wydawnictwach nieliczne wzmianki o stratach pol-

²⁴ Wzmianki o stratach wyżej wymienionych bibliotek znaleźć można w cytowanym opracowaniu J. Baumgarta pt. *Los bibliotek wielkopolskich w latach 1939 - 1945*.

²⁵ J. Nowacki, *Losy wojenne Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*. „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” t. XIII, 1945 - 1946, Poznań 1947; F. Lenort, *Z dziejów organizacji i zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea”, Lublin t. 15 1967.

²⁶ „Pamiętnik Teatralny” nr 1 - 4/1963.

skiej radiofonii, plastyki, teatrów muzycznych nie dają nawet ogólnej orientacji w tej dziedzinie²⁷.

Z przedstawionego przeglądu literatury polskiej o stratach materialnych kultury w Wielkopolsce wynika, że w zakresie ich inwentaryzacji i opracowań, dotyczących różnych dziedzin, istnieją znaczne dysproporcje. Do zaniedbanych zaliczyć należy problem strat szkolnictwa wielkopolskiego, zwłaszcza powszechnego i średniego. Zagadnienie to omawia zaledwie kilka artykułów o charakterze szczegółowym, zaś zbadanie rozmiarów zniszczeń w tej dziedzinie ma zasadnicze znaczenie dla określenia eksterminacji kultury polskiej na terenie Wielkopolski.

Stosunkowo wyczerpująco opracowany został problem strat materialnych poznańskich ośrodków naukowych. Wydaje się jednak, że dla uzyskania całości obrazu dziejów poszczególnych placówek w latach 1939 - 1945 trzeba będzie poczynić jeszcze szereg uzupełnień. Dotyczy to w pewnej mierze Uniwersytetu Poznańskiego, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Fundacji Kórnickiej, przede wszystkim jednak innych wyższych uczelni poznańskich.

Jednym z najszerzej opracowanych jest problem strat archiwów i bibliotek wielkopolskich. Chodzi tu oczywiście o największe archiwa i zbiory biblioteczne. Palącą koniecznością wydaje się natomiast ustalenie rozmiarów strat wszystkich wielkopolskich bibliotek szkolnych, zbiorów Towarzystwa Czytelni Ludowych i innych organizacji kulturalnych i społecznych, a także wszelkiego rodzaju większych bibliotek prywatnych, podworskich itp.

Do tej pory nie są w zasadzie znane rozmiary zniszczeń i strat wielkopolskich wydawnictw oraz księgarni. Problem ten wymaga intensywnych badań. Cytowane wyżej pozycje bibliograficzne, dotyczące tych dziedzin, pochodzą z pierwszych lat powojennych i z tego względu mogły jedynie wycinkowo przedstawić zagadnienie. Nie rozstrzyga ostatecznie sprawy nowa syntetyczna praca S. Pazyry pt. *Z dziejów książki polskiej w czasie II wojny światowej* (Warszawa 1970). Ważną pozycją jest wstęp do *Bibliografii wydawnictw Księgarni św. Wojciecha, 1895 - 1969*, opracowany przez B. Żyndę, w którym autor przedstawia w zarysie dzieje wydawnictwa i księgarni w czasie okupacji.

Wprawdzie zagadnieniu grabieży i niszczenia dzieł sztuki poświęcono już wiele publikacji, tym niemniej trudno uznać, że temat ten został wy-

²⁷ M. K. Maciejewska, *Polskie życie teatralne podczas drugiej wojny światowej. Bibliografia*. „Pamiętnik Teatralny” nr 1-4/1963; *Straty wojenne polskiej radiofonii*. „Radio i Świat” nr 2/1945; W. Hahn, *W sprawie polskich zbiorów teatralnych*. „Odrodzenie” nr 11/1946.

czerpująco opracowany. Nasuwa się przede wszystkim postulat sporządzenia pełnej dokumentacji zniszczeń w zakresie dzieł sztuki w Wielkopolsce z uwzględnieniem wszystkich istniejących przed 1939 r. kolekcji państwowych i prywatnych. Dotychczasowa literatura podejmująca tę problematykę jest przestarzała i nie uwzględnia dzieł sztuki objętych w późniejszym okresie rewindykacjami. Szczególnie istotną wydaje się sprawa określenia wielkości zniszczeń w zbiorach i kolekcjach prywatnych oraz wszystkich innych, nie posiadających inwentarzy ani spisów, a w skład których wchodziły nieraz dużej wartości dzieła sztuki, pamiątki rodzinne oraz dokumenty historyczne. W tym przypadku, jak i w wielu innych, podstawowym źródłem dla opracowań będą wspomnienia lub relacje świadków, których zbieranie jest już obecnie palącą koniecznością.

Pilną potrzebą jest również dokonanie pełnego wykazu zniszczeń zabytków architektury świeckiej i sakralnej. Istniejąca bowiem dotychczas literatura nie uwzględnia wszystkich obiektów, ani też nie odtwarza ich losów w okresie wojny i okupacji hitlerowskiej.

Odrębnym zagadnieniem, wymagającym dodatkowych badań (mimo cytowanej pracy K. Śmigła), jest sprawa strat Kościoła w Wielkopolsce, przede wszystkim katolickiego. Oprócz bowiem znanych strat w zakresie bibliotek, archiwaliów, dzieł sztuki i zabytków architektonicznych, nie opracowano prawie zupełnie kwestii zawłaszczenia przez okupanta majątku kościelnego.

Prawie wszystko zostaje do zrobienia w zakresie ustalania rozmiarów strat wielkopolskich ośrodków kultury artystycznej, w tym teatru, muzyki, plastyki, fotografii itp., a także wszelkich działających na tym terenie w okresie międzywojennym organizacji społecznych i kulturalnych. Ustalenie w tym wypadku wielkości szkód i strat będzie zadaniem niezmiernie trudnym do wykonania. Jak już wspomniano, większość z nich nie wznowiła swej działalności po zakończeniu wojny, a po wielu nie zachowały się żadne materiały, na podstawie których można by odtworzyć posiadany przez nie majątek przed 1939 r. I w tym przypadku prawie jedynym źródłem dla określenia wielkości strat będą wspomnienia lub relacje byłych członków tych organizacji.

Ogólnie więc można stwierdzić, że mimo cennych, dotychczasowych dokonań i prac, nasza wiedza o losach polskiej kultury w latach wojny i okupacji nie jest pełna i wystarczająca. Istnieje w tej dziedzinie jeszcze wiele braków, przysłowiowych białych plam, których wymazanie należy do równie pilnych, co trudnych zadań badawczych. Odnotować zatem warto nowe inicjatywy w tym zakresie. Tak np. Wielkopolskie Towarzystwo Kulturalne rozpoczęło kompleksowe badania nad dziejami kultury

w Wielkopolsce w XIX i XX w., przygotowuje się wydawanie specjalnej serii pt. *Materiały i studia do dziejów kultury w Wielkopolsce*. Wolno więc żywić nadzieję, że również problematyka strat i zniszczeń kultury w latach wojny zostanie szeroko podjęta.

Także tegoroczna sesja Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce na temat stanu i potrzeb badań w zakresie problematyki okupacji i zbrodni hitlerowskich popełnionych w Polsce i na narodzie polskim uwypukliła znaczenie polskich strat kulturalnych w ogólnym bilansie szkód wojennych.